

Ліна Курченко, кандидат філол. наук,

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ГЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС»

Дискурсивний аналіз зосереджується на ступені і характері впливу екстралінгвістичних чинників комунікативно-мовленнєвої діяльності на формування мовних закономірностей конкретного тексту або мовленнєвого акту. Одним із сучасних напрямків вивчення дискурсу є критичний дискурс-аналіз, або критичні дискурс-студії (КДА/КДС). За визначенням провідного представника цього напрямку Т. ван Дейка, критичний дискурс-аналіз – це «академічний рух групи соціально і політично небайдужих науковців, або, точніше, соціально-критичне ставлення до виконання дискурсивних досліджень» [Dijk 2011]. КДС – це міждисциплінарне поле дискурсивних досліджень, яке зосереджується навколо низки гострих соціальних проблем суспільства (соціальне розшарування, расизм, ксенофобія, гендерна нерівність, маніпуляції свідомістю тощо) і має своїм основним предметом **питання зловживання владою**, з точки зору якої б наукової дисципліни воно не розглядалося. Основний інтерес для КДС становить вивчення не будь-якої діяльності влади (наприклад, її легітимних функцій), а лише «таких форм домінування, які мають своїм наслідком соціальну нерівність і несправедливість» [Dijk 2008, 2]. В рамках КДС можуть використовуватися різноманітні методи: від детального вивчення синтаксичної структури і черговості реплік до дослідження аргументативних структур і комунікативних стратегій мовлення, а також експериментальних розвідок у сфері когнітивної психології виробництва і сприймання текстів та соціо- і етнолінгвістичних

методів дослідження мови і мовленнєвої взаємодії. **Гендерний аналіз дискурсу** є одним із напрямків критичних дискурсивних досліджень, що зосереджується на встановленні відповідностей між гендерною структурою суспільства та гендерно асиметричними структурами дискурсивних практик, а також на формуванні відносин гендерної нерівності під час дискурсивної взаємодії комунікантів. У цій статті буде розглянуто різні варіанти трактування поняття «гендерний дискурс» і визначено їхні спільні сутнісні характеристики.

Дискурс – поняття багатозначне. Воно використовується не лише в лінгвістиці, але й літературознавстві, філософії, психології, політології тощо. Трактування цього широкого поняття у великій мірі залежить від наукової традиції та національної школи дискурсивного аналізу, які вносять різні акценти у розуміння того, які саме складові екстралінгвістичного контексту визначають характер дискурсу. Так, згідно *англоамериканській лінгвістичній традиції*, під дискурсом розуміється зв'язне мовлення, при цьому дискурс ототожнюється з конкретними мовленнєвими актами, які розглядаються з точки зору екстралінгвістичного контексту (як індивідуальний текст у типовому соціальному контексті). Дискурсивний аналіз зосереджується перш за все на усній комунікації, на *інтерактивній взаємодії* комунікантів. Особливий акцент робиться на тому, що ідеології (зокрема, ідеологія гендерної нерівності) щоразу відтворюються у конкретних комунікативних актах між соціально маркованими комунікантами. І хоча аналіз ідеологій не слід зводити до аналізу дискурсів – адже вона виражається не лише через тексти і розмови, але й через інші соціальні практики і семіотичні коди, як-от візуальні образи, символи групової

причетності, невербальні засоби спілкування тощо), – лише властивості тексту і мовлення дозволяють нам виражати абстрактні ідеологічні переконання найбезпосереднішим чином. У руслі цієї традиції працюють Т. ван Дейк, Р. Водак, Р. Фаулер, Н. Фейрклоу, Т. ван Льовен, Г.Кресс, С. Холл та ін. **Німецька школа** дискурс-аналізу, представлена іменами У.Мааса, Ю. Лінка, Ю. Хабермаса та ін., пов'язана перш за все з франкфуртською школою критичної теорії. В центрі уваги німецької школи лежить текст, масова комунікація і маніпуляції масовою свідомістю. Специфікою німецькомовних досліджень дискурсу є також інтерес до аналізу «мови фашизму» з метою викриття насильства над свідомістю нації, здійсненого націонал-соціалістичною ідеологією. У. Маас виділяє наступні концептуальні положення для теорії дискурсу: 1). Будь-який текст є виразом або складовою частиною певної суспільної практики, яка вже визначає певну кількість інших можливих текстів, що виражають ту ж саму практику і можуть розглядатися як вирази тієї ж самої практики. 2). Дискурс – це певне мовне утворення, яке слід розуміти як корелят (відповідник) певної суспільної практики, яка розглядається із суспільно-історичної точки зору [Maas 1984, 18]. **Французька традиція дискурс-аналізу** перебуває під визначальним впливом постмодерністського вчення М. Фуко і представлена працями Л. Альтюссера, Ж. Лакана, М. Пеше і франкомовного швейцарського лінгвіста П. Серію. М. Фуко розуміє дискурс як сукупність усіх висловлювань, притаманних даній формації. Дискурс – це «сукупність анонімних, історичних, завжди детермінованих часом і простором правил, які в даній епосі і для даного соціального, економічного, географічного

або мовного оточення зумовили умови впливу висловлювання» [Foucault 1973, цит. за: Чернявская 2006, 70]. «Влада дискурсу» проявляє себе в тому, що охоплює всі можливості для появи окремих висловлювань і немовленнєвих дій і, відповідно, має здатність певним чином скеровувати висловлювання і думки у певному напрямку. Представники всіх зазначених шкіл дискурс-аналізу сходяться на тому, що розглядають дискурси як особливі мовні утворення, які корелюють тією чи іншою областю суспільної практики, пізнання або людської комунікації. При цьому: 1) в англоамериканській традиції превалює розуміння дискурсу як конкретної комунікативної події, зафіксованої в усному мовленні (рідше – письмовому тексті) і здійснюваної у типовій когнітивно і соціально обумовленій комунікативній ситуації («Дискурс 1»); 2) у німецькій і французькій традиціях дискурс здебільшого розуміється як сукупність тематично співвіднесених текстів, звернених так чи інакше до однієї й тієї ж теми. Зміст (тема) дискурсу розкривається не одним окремим текстом, а інтертекстуально, у комплексній взаємодії взаємопов'язаних текстів («Дискурс 2»). Оскільки гендерна лінгвістика як наука зародилася у США і розвивається під визначальним впливом англоамериканських тенденцій, то й дискурс у гендерних лінгвістичних студіях розуміється здебільшого у значенні «Дискурс 1» (Р.Водак, Л. Пуш, З. Трьомель-Пльотц, І. Замель, У. Гресель, Г. Кланн-Деліус, К.Опперманн, Е. Вебер та ін.). Тому й ми спиратимемося на означення дискурсу, дані провідним представником цієї школи Т. ван Дейком: «Дискурс є *комунікативна подія*, яка відбувається між Мовцем і Слухачем (спостерігачем тощо) у процесі комунікативної діяльності *в певному часовому, просторовому,*

соціальному контексті. Ця комунікативна діяльність може бути усномовленнєвою або письмовою, може мати вербальні і невербальні складові. Типові приклади – розмова з другом, діалог між лікарем і пацієнтом, читання газети» [Дейк ван 1999, 1]. Дискурс розглядається головним чином у зв'язку з формуванням ментальних кордонів між «своїми» і «чужими» як могутній засіб створення ідеологій. У процесі комунікації члени соціальних груп (а у випадку гендерної лінгвістики такими групами є чоловіки і жінки) постійно нагадують новачкам у своїх групах і членам протилежних груп про свої ідеології і захищають їх. Таким чином, ідеологічна (в т.ч. гендерна) соціалізація відбувається в дискурсі.

У зв'язку з різноплановим вживанням терміну «дискурс», поняття «гендерний дискурс» також може вживатися у різних значеннях. *По-перше*, під **гендерним дискурсом** може розумітися гендерний аспект комунікативної події, система гендерних чинників, які у будь-якому дискурсі визначають той чи інший соціальний характер комунікативної інтеракції комунікантів залежно від їхньої статі. Саме такий підхід до гендерного дискурсу є найбільш інформативним з точки зору критичних дискурсивних досліджень гендеру, які шукають відповідь на запитання, яким чином у процесі безпосереднього спілкування між чоловіками і жінками формуються, застосовуються і змінюються механізми «маскулінного» домінування і «фемінного» підкорення. *По-друге*, під **гендерними дискурсами** можуть розумітися набори типових комунікативних інтеракцій всередині одностатевих груп (жіночі дискурси, чоловічі дискурси). Таке потрактування більш типове для статево-рольового

підходу. *По-третє*, **гендерний дискурс** може означати різновид мови і мовлення, який вживається у предметній області гендерних досліджень. Це поняття гендерного дискурсу, зокрема, важливо розуміти з точки зору розмежування терміносистем. Наприклад, лише в гендерному та феміністичному дискурсах, на відміну від загальнонаукового і загальномовного вживання, проводиться чітке розмежування термінів *«патріархальний»* (той, що стосується патріархату як конкретно-історичної стадії розвитку суспільства та укладів цього суспільства – наприклад, *патріархальна сім'я, патріархальний лад* тощо) і *«патріархатний»* (сексистський; такий, що характеризує відносини домінування чоловіків над жінками у суспільстві будь-якої формації, в т.ч. у сучасному – наприклад: *Патріархатна культура* в сучасному суспільстві закріплює приватну сферу за жінками, а публічну – за чоловіками. *Патріархатні відносини* шкодять соціальному прогресу і порушують права людини). *По-четверте*, **гендерний дискурс** має значення «спосіб говоріння, який надає значення життєвому досвіду з певної позиції» [Fairclough 1995, цит. за: Йоргенсен, Филлипс 2008, 118] – у нашому випадку, з позиції тієї чи іншої гендерної ідентичності або гендерно маркованої ідеології (гендерний дискурс, феміністичний дискурс, фалогоцентричний дискурс тощо). Таке означення в цілому збігається з попереднім з тією лиш різницею, що справедливо підкреслює мовленнєвий, гнучкий, інтерактивний характер дискурсу на противагу стабільній мовній системі. *По-п'яте*, в деяких дослідженнях у поняття **гендерний дискурс** вкладається такий зміст, як загальномова або дійсна для певної культури або певного дискурсу *гендерна метафра*.

Наприклад, О.Л. Добржанська тлумачить *політичний гендерний дискурс* як символічну спробу організації світу в *бінарних опозиціях*, полюси якого асоціюються з чоловічою і жіночою статтю. Основний принцип такого сприйняття полягає у приписуванні чоловічих та жіночих якостей державі, суспільству та іншим політичним гравцям. Основна тенденція використання гендерного дискурсу у формуванні політичної ідентичності виражається у фемінізації «чужих» і маскулінізації «своїх» [Добржанська 2008, 107].

Якщо б означення гендерного дискурсу не було взято за основу, головним у ньому має бути пов'язання **комунікативної взаємодії учасників дискурсу** як носіїв **соціальних гендерних ознак**, з одного боку, з існуючими або встановлюваними **відносинами соціальної нерівності статей**, з іншого боку.

1. Дейк ван Т. К определению дискурса [Електронний ресурс] / Тойн А. Ван Дейк, 1999. – <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>
2. Добржанська О.Л. Гендерний дискурс політичної ідентичності / О.Л. Добржанська // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 76, ч.1, 2008. – с. 107-109
3. Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ: теория и метод / М.В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. – Х.: Гуманитарный центр, 2008. – 350 с.
4. Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: Уч. пос. / В.Е. Чернявская– М. : Флинта : Наука, 2006. – 136 с.
5. Dijk van T. Introduction: Discourse and Domination / Teun A. van Dijk // Discourse and Power. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2008. – PP. 1–26.
6. Dijk van T. Teach yourself CDS! [Електрон. ресурс] / Teun A. van Dijk, 2011. - <http://www.discourses.org/resources/teachyourself/Unlearn%20misconceptions.html>
7. Maas U. Als der Geist der Gemeinschaft eine Sprache fand. Sprache im National-Sozialismus: Versuch einer historischen Argumentationsanalyse / Utz Maas. – Opladen: Westdeutscher Verlag, 1984. – 261 S.